

בעבור נעלים

(בין אגדה להלכה)

א

הכרך הששי של סיפורי ש"י עגנון כותרת־ראש לו: בשובה ונחת. וכותרת־מישנה לו: סיפורי אגדה. מלבד הסיפור הגדול שבראשו, כל שאר הסיפורים קטנים ומהם גם קטנים ביותר. אין בידנו לעמוד על טעם סדרם במהדורה שלפנינו (תרצ"ה). אבל יש שסדרם מתברר לנו על פי סדר הדפסתם ראשונה בכתבי־עת. המניח בידינו לשער, כי השכנות־בפירסום מעידה אולי על השכנות־שבכתיבה, וביותר כשהשכנות הזאת מתחזקת מכוח צדדים שווים שבסיפורים. כדוגמה מובהקה לכך משמשים לנו שני סיפורים סמוכים. האחד ששמו: הילדה המתה. והאחר ששמו: מנעלים. שני סיפורים אלה ענינם דברים, שהמספר מביאם כמעשים שהיו, במידה שהגדרה זו יפה לסיפורי־אגדה; ביתר דיוק: כמעשים שהיו בחיי משפחתו ומסורתה. עיקר עניינו של סיפור ראשון מעשה באחות קטנה. שהיתה לזקנו של המספר, שחלתה ולא קמה ממיטתה ונקברה ומיתתה מדומה היתה, וכשנתעוררה ודפקה על דלתי קברה ולא פתחו לה, באה אל כל ארבעת אחיה בחלום וקבלה בבכיה על שקברה חיים. אולם אלה ביטלו חלומם; ובאה הילדה אל אמה וסיפרה לה מ־גורלה ושבּה לקברה. וכתום שבעת ימי־האבל, בבוא האבלים להציב לה מצבה. ראו אדמת־קברה הפוכה. כי חתרה הילדה את קברה בלכתה אל אחיה ואל אמה לתנות על נפשה". עיקר ענינו של סיפור אחרון מעשה בזקנתו של המספר. מרת גיטל רייזא. שאחרי פטירתה ניתנו שמלותיה לרבקה ולשאר המשרתות. חוץ למנעליה שלא ניתנו לשום אדם. שכל הנועל מנעלים של מת בידוע שאינו מרציא שנתו רחמא ליצלן". נראתה הזקנה בחלום בתה ואמרה לה צערה. כי רבקה קרובה למות אבל לפי שנטלה נעליה שלה. של הנפטרת. אין לה מה לנעול, כדי שתלך לבקש רחמים עליה. משחלתה רבקה ושמעה את החלום. באו קרוביה ונטלו את הנעלים והניחון על קברה של אותה זקנה וירד עליהם שלג וכיסן. עתה הזקנה שוב לא נראתה ורבקה חזרה לבריאותה. ויום שהלכה להשתטח על קברה של אותה זקנה ולבקש ממנה מחילת. יום של הפשרת שלגים היה. ולא נמצא אפילו שרוך נעל.

נראה הדבר שזקנתי עצמה נטלה את נעליה, שהרי אין לך אדם בעיר שלא שמע אותו מעשה, ומי מסכן עצמו לנעול נעלים אלו.

ב

הצד השווה בשני הסיפורים היא הופעתה של מתה בחלום של חיים כדי להשמיע באזניהם דבר-תלונה — כאן ילדה על שנקברה חיים, כאן זקנה על שניטלו נעליה. שני הסיפורים רוב-מצעם מסכת-חלום ואווירתו שרויה כולה בוודאות של אמונה, כי החלום הוא נתיב החיבור המובן-מאליו בין המתים ובין החיים, ודרך הסיפור על מידת-האמנות שבו, שיסודה וסודה בצמצומה של ההרצאה ומיצויה, הוא כסיפור-עם לכל דבר. אבל המציין אינו יכול להתעלם משוני הענין — סיפור ראשון מעלה לתומו בעייה, שהיתה כפתח-תיגרה של ההשכלה, בעייתו הלנת-המתים, בהשתערוה על ההלכה מתוך כוונה גלויה לתקנה. וכוונה סמויה לערערה, כנודע פולמוס הוא שרבו מהדורותיו — כל איפרכיה חדשה, שנכבשה למסעה של ההשכלה, נתחדש בה כאותו פולמוס, שענינו הורגש להם למשכילים כנקודת-התורפה של יריביהם, עד-שניתן לחבר אנתולוגיה ממש על הפולמוס הזה לרוב ביטוייו — במאמר, בסיפור ובשיר, ואף שבולטת הנחיות האסטרטגיות, שעמדה להם למשכילים להמשיך את הפולמוס על פני כמה דורות, אין היא מטצה את עומקו של דבר — מתחת לשיכבת הרציונאליזציה מדמדמת, שלא מדעהם של המשכילים ושלא בידיעתם, המגמה העלומה מהם להזדהות עם שרשי הפולקלוריה של שכניהם ומנרשתם הקדומה, שקיימה עצמה בתפיסתם על המיתה והמתים וקבורתם, והדברים ארוכים. בא המספר ונוטל את הבעייה הזאת ומתארה כפרק בכרוניקה של משפחתו, ולכאורה תיאורו מעבר לכל מגע, ואפילו קל ביותר, בתחומה של ההלכה, והוא מכלכל את עצמו כולו בתחומה של האגדה. אלא שהאגדה עשויה באופן, שהיא מגלה בלי משים תורפתה של ההלכה, הגברים הקרובים לרשותה של ההלכה, ארבעת האחים, אינם נרמזים; האשה תרחוקה מרשותה של ההלכה — האם. האחת נרמזת, ולא עוד קודם שנראתה ילדתה המתה לא יכלה להנחם וצעקה: „השיבו לי את בתי“; וצעקתה נדגשה בתהייתה: „איך לקחו זרים אותך ויקברוך באדמה“. דומה, התגבורת המוחלטת של יסוד-האגדה — הרי הילדה הנראית לאחיה בחלום, נראית לאמה בעליל — באה לכאורה לטרד את זיקת הסיפור להלכה, שהמספר מזכירה כשבת בסיפור אחר — וכן, בתיאור פטירתו של ר' חיים באורח גסה ללחץ נאמר: „רבי חיים נפטר לבית עולמו ויכה ליקבר בו ביום שמת“ (עמ' תקכ"ט), ומתוך טירוד הזיקה להלכה, נטרדת ממילא

הזיקה לפולמסאות-ההשכלה. אולם כדרכה של כל העלמה מחלטה. הרי יותר משהיא מכסה. היא חושפת. ובאמת, מה שלא עשו דפידמים של דברי מריבה, עושה הסיפור-לתומו. באה האגדה וערעה את התלכת.

ג

מה שאין כן סיפור אחרון — סיפור מעשה הנעלים נוגע בבירור בתחומה של ההלכה על דרך קביעת הכלל: „שכל הנועל מנעלים של מת בידוע שאינו מוציא שנתו“. איסור נעילת נעליו של מת מקורו הוא בספר חסידים, סי' תנ"ד, שנאמר בו: „ולא יעשה אדם צדקה בדבר שיש בו סכנה, לאחד ניתנו לו מנעלים של מת ורצה לתת אותם לעני אמרו לו ואהבת לרעך כמוך, אלא תמכרם לנכרי, שלא יבוא לידי סכנה שום יהודי ויתן המעות לעני“. וכבר טרח הרב ר' ראובן מרגליות, בפירושו לספר חסידים שבמהדורתו, להביא המקורים בהרחבה, ויעוין שם.

לעניננו עתה חשובה ההערה, כי לכאורה נמצאת אסמכתא בגמרא להוכיח שאין להשתמש במנעלים של אדם אחרי מיתתו; כשם שחשובה ההערה, כי הנוטל מנעלים של מת אפשר שמהרהורי-ומו יראה בחלומו את המת בא ונוטל את המנעלים שלו; וביותר חשובה ההערה לענין איסור מכירת עור של בהמה מתה במקום של חיה, ואיסור מכירת מנעל של מתה. ואם נשוב משבילי ההלכה לשבילי האגדה שלפנינו נתעורר על ההבדל בין הכלל שהמספר אומר אותו: מנעלים של מת, ובין הפרט שהוא מספר אותו: מנעלים של מתה. וביותר נתעורר על ההבדל שבין ההנמקה, כפי שנדרשה מתוך האיסור של ספר-חסידים ולתוכו, ובין ההנמקה, כפי שהיא עולה מתוך עלילת הסיפור שלפנינו. שם — ההיזק הוא לצד אחד, צד החי הנוטל את מנעלי המת; פה — ההיזק הוא לשני הצדדים — הצד החי הנוטל את מנעלי המת, היא רבקה הקרובה למות, והצד המת שהחי נטל מנעליו — הזקנה גיטל רייזא, שאינה יכולה לילך בלא מנעליה לבקש רחמים של מעלה.

הסיפור כסיפור-עם אינו תמה על עצמו, שהוא מניח את המנעלים על קברה של הזקנה ומניח לה לזקנה שתטלם בעצמה, וככל המשוער אף תנעלם, ותלך בהם לבקש רחמים של מעלה; אולם הקורא אי אפשר שלא ירגיש, כי התגבורת המוחלטת של יסוד-האגדה, כפי ביטוייה בסיפור, היא שגילתה את מקורה של האמונה מעבר להלכה מבית, כאמונת העמים מחוץ, שדרכם להלביש ולהנעיל את מתיהם, והרואים בגניבת הנעלים ממש מעל רגלי המתה ערעור שלומה וטובתה בבא, ולענין אמונה זו נסתפק בשתיים דוגמאות — דוגמה אחת המראה, עד מה אותה אמונה חיה בעולם האגדה

של העממים עד ימינו ובהם; דוגמה אחרת המראה, עד מה אותה אמונה חיה בתחומה של ההלכה שלנו עד ימינו ובהם.

דוגמה ראשונה — פריץ ז'אן באגארט, איש שאנגנאן באַמנטאל שבשווייץ, אסף מפי ילדי־אכרים בסביבתו עניני פולקלורה, והנה סיפרה לו ברטה ברונר ב־1950 מעשה בנעלי אשה מתה לאמור: „לפני שנים מתה אשה בלדתה את ילדה החמישי. לא הנעילה נעלים בקבורתה. האשה שבה בכל יום ויום. האנשים יעצו לבעלה, כי יעמיד נעלים על כרכוב־החלון, שדרכו היא באה. מעתה לא הופיעה עוד” (Schweizer Volkskunde) שנה מ־ב, חוברת א', באול 1952, עמ' 12). דוגמה אחרונה — ידידי הרב ר' משה שמשון וואסרמן, רבה של שכונת נוה־שאנן בתל־אביב וחבר הרבנות הראשית בה, מביא בשאלות־ותשובות שלו („שאלת משה”, תל־אביב, תשי״ז, סי' ע״ד) שאלה בענין נעלים של אשה מתה, אם מותר להשתמש בהן, ולאחר שמביא מקורו בספר החסידים ומביא הדעה שאין הכוונה למנעלים של אדם שמת מיתה טבעית אלא מחמת נשיכת נחש. פסק כי אם האשה שמתה לא לבשה אותם בשעת חליה מותר להשתמש בנעלים.

באה ההלכה וצרעה את האגדה.

[שׁוׁ אב תשי״ח]